

Het begrip 'neoliberalisme' is vandaag de dag nauwelijks nog weg te denken uit het politieke discours. Vooral sinds de financiële crisis duikt de term steeds vaker op, zij het vrijwel onafgebroken in kritische context.

Wie anno 2011 de krant erbij pakt, kan niet om de uitspraken over 'het falen van het neoliberale stelsel' heen, terwijl 'het einde van het neoliberale tijdperk' met regelmaat wordt aangekondigd. Los van de vraag over de juistheid van zulke uitspraken, rijst de vraag of men het steeds over hetzelfde fenomeen heeft. Discussies over wat neoliberalisme nu precies is, treden zelden voor het voetlicht, en daardoor is de betekenis van het begrip in de afgelopen drie decennia verwaterd geraakt. Wie het heeft over 'het neoliberalisme', impliceert daarmee allerlei vooronderstellingen die in de loop der jaren in het begrip zijn gesleten en naar de achtergrond zijn gedrongen. Dat is problematisch, want het creëert onvermijdelijk begripsverwarring, en dat ondermijnt de vorming van een gedegen theoretische kritiek op neoliberalisme.

Hieronder volgt een beknopte maar veelzijdige analyse van het neoliberale begrip. In de eerste plaats zal neoliberalisme op genealogische wijze gepresenteerd worden, waarbij de etymologische herkomst van het woord, de theoretische grondleggers en de politieke pioniers de revue zullen passeren. Onderliggende doelstelling hierbij is het verband tussen neoliberalisme als ideologie en systeem op logisch samenhangende wijze te duiden. Daarbij staat de vraag centraal in hoeverre neoliberalisme geëvalueerd dient te worden als 'de nieuwste variant' van het kapitalisme. Om deze vraag te kunnen beantwoorden zal worden ingegaan op enkele kenmerken van het kapitalisme die zich manifesteren in het neoliberale tijdperk.

Van Adam Smith tot Milton Friedman

Net als veel andere begrippen die betrekking hebben op de maatschappelijke orde is neoliberalisme veeleer een verzamelnaam voor een rijke variatie aan verschillende vormen van politiek-economische organisatie dan een vastomlijnde doctrine. De term zelf werd pas gangbaar in de jaren '80, maar de ideologische wortels van het neoliberale gedachtegoed dateren van ver daarvoor.

Het is in deze context belangrijk om meteen een verschil te maken tussen liberalisme enerzijds en neoliberalisme anderzijds. Liberalisme wordt meestal gekoppeld aan de ideeën van Adam Smith (1723-1790), die bekend staat om zijn idee van de 'onzichtbare hand' die de vrije markt in goede banen zou leiden. De 'onzichtbare hand' van Smith is gebaseerd op de veronderstelling dat wanneer elk individu zijn eigen belang nastreeft, de optelsom van al die individuele handelingen het algemeen belang dient door welvaart te scheppen.

We moeten hier echter meteen toevoegen dat dit volgens Smith niet betekende dat men hiervoor over lijken mocht gaan. Hoewel Smith voornamelijk beroemd is geworden vanwege zijn *Wealth of Nations* (1776), schreef hij een ander boek dat volgens hem minstens evenzeer de voorwaarden voor een goede samenleving schetste, namelijk *The Theory of Moral Sentiments* (1759). Daarin beargumenteert hij grofweg dat moraliteit een sociale aangelegenheid is, en roept hij op tot intermenselijke sympathie als basiselement van de samenleving. De gedachte is dat mensen in sociaal opzicht op elkaar aangewezen zijn en fungeren als elkanders morele spiegel. Smith onderscheidde met andere woorden als het ware verschillende maatschappelijke sferen, die andere functies vervulden binnen een liberale maatschappij. We zullen zien dat dit onderscheid ten tijde van

de opkomst van het neoliberalisme in de jaren '80 uit beeld raakte.

Neoliberalisme neemt bepaalde aspecten over van het klassieke liberalisme, zoals het belang dat wordt gehecht aan de vrije markt en de ongebondenheid van het individu, maar het legt ook nieuwe nadrukken. Het 'neo' in neoliberalisme lijkt wat dat betreft te verwijzen naar zowel een terugkeer naar als de radicalisering van de voorgenoemde basisprincipes. De Britse marxist Chris Harman zegt het in zijn artikel *Theorizing Neoliberalism* zo: 'Neoliberalisme (...) is de herrijzenis van de orthodoxe 'laissez faire' ideologie die tot de grote crisis van de jaren dertig dominant was. (...) De veronderstelling is dat alle problemen die ontstaan, het gevolg zijn van 'onnatuurlijke monopolies' (vooral de arbeidsmarkt), die een obstakel vormen voor de vrije beweging van prijzen en lonen waardoor vraag en aanbod op elkaar afgestemd worden.'¹ Neoliberalisme impliceert dus een verzelfstandiging van de macht van de markt en een terugtrekkende beweging van de staat.

Eén van de belangrijkste 20ste eeuwse denkers die geassocieerd kan worden met deze laissez-faire politiek is Friedrich Hayek (1899-1992). Hayek was een fervent tegenstander van staatsregulering en plan-economie, vanuit de veronderstelling dat alle vormen van collectief beleid de vrijheid van het individu in gevaar brengen en noodzakelijkerwijs uitmonden in onderwerping en tirannie. Niet voor niets heet Hayeks geruchtmakende boek dan ook *The Road to Serfdom* (1944), en hoewel het boek pas decennia later echt haar invloed zou laten gelden, was het fundament voor het neoliberalisme ermee gelegd.

Hayek was in zijn tijd niet erg populair, omdat (zoals uit bovenstaand citaat ook blijkt) in het interbellum staatsregulering juist wél hoogtij vierde. Men wilde immers nooit meer een ramp zoals de Eerste Wereldoorlog meemaken en alles moest in het werk gesteld worden om de economische spanningen die mede tot de oorlog hadden geleid te voorkomen. Na de beurskrach van begin jaren dertig stortte de economie echter in en belandde de westerse wereld in een periode die beter bekend staat als de Grote Depressie. In dit klimaat waren het dan ook de ideeën van de econoom John Maynard Keynes die zegevierden. Keynes was een tijdgenoot van Hayek die zichzelf weliswaar een liberaal noemde, maar ondertussen wel een voorstander was van staatsinterventie en een door de staat gereguleerde vorm van kapitalistische planeconomie. Specifiek pleitte hij voor het stimuleren van de economie in plaats van te bezuinigen ten tijde van economische malaise.

Hayek was de intellectuele vader van een andere beroemde voorvechter van de vrije markt, namelijk Milton Friedman (1912-2006). Friedman schreef op zijn beurt begin jaren zestig een berucht boek met de veelzeggende titel *Capitalism and Freedom*, waarin hij zijn visie geeft op de verhouding tussen kapitalisme en democratie. Friedman betoogt dat economische en politieke vrijheid nauw met elkaar verbonden zijn, en dat de eerste een noodzakelijke voorwaarde is voor de laatste: 'Het soort economische organisatie dat op directe wijze economische vrijheid genereert, namelijk competitief kapitalisme, garandeert tegelijkertijd ook politieke vrijheid, omdat het economische van politieke macht scheidt en op die manier wederzijdse versterking mogelijk maakt.'² Friedman schreef zijn werk in 1962, maar ook op dat moment was de wereld nog niet toe aan het neoliberale gedachtegoed. Dat zou pas aan populariteit winnen na de economische crisis van eind jaren zeventig.

De economische malaise die aan het eind van de jaren zestig begon en doorzette in het daaropvolgende decennium betekende de afbraak van de sociaal-politieke orde die West-Europa sinds de Tweede Wereldoorlog gekenmerkt had. Globaal gezien stonden de regeringen voor een tweesprong: ofwel de economische regulering van de economie zou nog meer gecentraliseerd, dat wil zeggen, via de staat verlopen; ofwel er zou ingezet worden op decentralisatie en het laten vieren van de teugels van de markt onder de toenemende druk van internationaal georiënteerd kapitaal. Het werd het laatste, al bleek al gauw dat deregulering niet hetzelfde betekende als decentralisatie van macht, maar eerder herschikking naar de plekken waar het kapitaal naartoe vloeide. Bedrijven en lobby-groepen begonnen met name in de V.S. aan macht te winnen en fungeerden zo als katalysator voor de opkomst van neoliberalisme. Ook financiële instituties zoals zakenbanken werden steeds belangrijkere spelers in het financiële speelveld en dreven de wet tot steeds

verdergaande versoepeling van internationale geldstromen. Op die manier werd het neoliberalisme binnen de kortste keren de dominante ideologie in kapitalistische kringen.

Het neoliberalisme en zijn critici: Klein, Harvey en Harman

Sinds zijn opkomst kent het neoliberalisme ook critici. Daarbij kan grofweg een onderscheid gemaakt worden tussen degenen die neoliberalisme voornamelijk opvatten als een ideologisch project, en zij die de nadruk leggen op de politiek-economische basis van liberaal beleid. Daarbij moet gezegd worden dat de scheidslijn dun is, en dat vrijwel alle theoretici die de politiek-economische werking van neoliberalisme analyseren ook aandacht besteden aan de ideologische aspecten ervan. Van de onderstaande auteurs, te weten Naomi Klein, David Harvey, Chris Harman, Einar Thorsen & Amund Lie, Maurizio Lazzarato en Wendy Brown, valt alleen de laatste in de categorie 'neoliberalisme als ideologie'.

Hoe kan de ontstaansgeschiedenis van het neoliberalisme gekenschetst worden? Om te beginnen verliep de hegemonie van het neoliberale discours niet zonder slag of stoot. Naomi Klein, activiste en fervent critica van het neoliberalisme, beschrijft in haar *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism* treffend hoe neoliberale economische maatregelen geïmplementeerd worden als schokken, in de vorm van regelrechte aanvallen op de publieke ruimte: 'Ik noem de georganiseerde aanvallen op de publieke sfeer in de aanloop naar catastrofale gebeurtenissen, in combinatie met het beschouwen van calamiteiten als spannende kansen voor de markt, rampen-kapitalisme.'³ Een voorbeeld van deze 'catastrofale gebeurtenissen' zijn bijvoorbeeld de staatsgreep die Pinochet in 1973 in Chili pleegde. Hij werd in zijn economische beleid bijgestaan door de zogenaamde 'Chicago-boys', een groep economen die onderwijs hadden genoten in Chicago onder leiding van Friedman. Een ander voorbeeld is de afbraak van sociale zekerheid en de daarmee gepaarde hevige verarming van grote delen van de arbeidersklasse in het Verenigd Koninkrijk ten tijde van de Thatcher-regering. De neoliberale ideologie van Thatcher blijkt duidelijk uit haar beruchte uitspraak 'Er bestaat niet zoiets als de samenleving. Er zijn individuele mannen en vrouwen, en hun families', en het feit dat ze op persoonlijke voet nauw contact onderhield met Friedman.

Aan het 'rampen-kapitalisme' werd overigens al anderhalve eeuw geleden door Marx gerefereerd in hoofdstuk acht van *Het Kapitaal* over 'oorspronkelijke accumulatie', waarin hij laat zien dat het ontstaan van kapitalistische markten nooit een vreedzaam of natuurlijk proces is geweest. Hij legt daarbij de ware aard van het kapitaal als volgt bloot: 'Wanneer, volgens Augier, het geld "met natuurlijke bloedvlekken op de ene wang ter wereld komt", wordt het kapitaal geboren, van hoofd tot voeten, uit alle poriën, druipend van bloed en vuil.'⁴ In dat opzicht kan neoliberalisme, zoals gedefinieerd door Klein, beschouwd worden als een bloedige wedergeboorte van kapitalisme.

Klein gaat dan ook direct in tegen Friedmans economische opvattingen. Haar stelling is dat de vrijemarkteconomie op agressieve wijze verspreid wordt door de bestaande economie orde volledig af te breken om vervolgens een radicale vorm van losbandig kapitalisme in te voeren, waarbij marktconcurrentie volledig vrij spel heeft. Klein benadrukt met klem dat het geloof in de vrije markt ideologisch van aard is, en verbindt de vrijemarkteconomie en de opkomst van het neoliberalisme met de intellectuele erfenis van Friedman: 'Friedman beschouwde zichzelf als "liberaal", maar zijn Amerikaanse aanhangers, die liberalisme associeerden met hoge belastingen en hippies, identificeerden zichzelf als "conservatieven", "klassieke economen", "vrijmarkt-denkers, en, later, als de aanhangers van het "Reaganisme" en het "laissez-faire beleid". Doorgaans staat hun orthodoxie bekend als "neoliberalisme", maar het wordt vaak "vrije handel" of simpelweg "globalisering" genoemd.'⁵

Klein gebruikt de term neoliberalisme dus als overkoepelend begrip om naar vrije handel in het algemeen te verwijzen, maar in tegenstelling tot Friedman trekt zij heel andere conclusies over de relatie tussen economische en politieke vrijheid. Aan het begin van haar boek vat ze de doelstelling van haar onderzoek en de daarmee samenhangende visie op de relatie tussen economie en politiek bondig samen: 'Dit boek daagt de meest centrale en bejubelde claim in het officiële verhaal uit –

namelijk dat de triomf van gedereguleerd kapitalisme geboren is uit vrijheid, en dat ongebonden vrije markten hand in hand gaan met democratie. Ik zal daarentegen aantonen dat deze fundamentele vorm van kapitalisme consistent doorgedrukt is door middel van de meest grove vormen van onderdrukking, die zowel uitgeoefend zijn op het geheel van de politiek als op individuen. De geschiedenis van de moderne vrije markt –of liever gezegd: het ontstaan van het corporatisme– is geschreven in schokken.⁶ Klein wil met andere woorden laten zien dat de opkomst van het neoliberalisme plaats vond als een aaneenrijging van economische schokken die de reële economie, en daarmee het wel en wee van mensen flinke mokerslagen toebracht.

David Harvey, een bekende marxistische sociaal-geograaf, heeft een ietwat andere benadering. Hij definieert het neoliberalisme als een politiek project die de machtsverhouding tussen arbeid en kapitaal in het voordeel van de laatste aanwijst. Aan het begin van zijn A brief History of Neoliberalism plaatst hij de lezer op een tweesprong: 'We kunnen (...) neoliberalisme zien als een utopisch project om het theoretische model voor de reorganisatie van het internationale kapitalisme te realiseren, of als een politiek project om de premissen van kapitaal-accumulatie tot opnieuw tot stand te brengen en de macht van economische elites te herstellen.'⁷ Harvey opteert voor het laatste, en legt op basis daarvan ook uit wat hij verstaat onder de neoliberale ideologie: 'Door de idealen van individuele vrijheid in de hand te nemen en te gebruiken tegen de interventionistische en regulerende praktijken van de staat, konden kapitalistische klasse-interesses rekenen op bescherming en zelfs herstel van hun positie.'⁸ Ook volgens Harvey wordt 'de vrijheid van het individu' geïnstrumentaliseerd voor een klassenproject.⁹

Harvey zoekt de oorsprong van het neoliberalisme in de economische crisis van eind jaren zeventig en de poging van de heersende klasse om haar winstgevende positie te herstellen. Dat gebeurde door de implementatie van nieuwe strategieën, zoals deregulering, privatisering en belastingverlaging voor bedrijven: 'De deregulering van alles, variërend van luchtvaartmaatschappijen en telecommunicatie tot de financiële wereld, opende de deur naar nieuwe werelden van ongebreidelde marktvrijheden ten gunste van krachtige bedrijfsbelangen (...) De markt, ideologisch bevoegd geacht om competitie en innovatie te bevorderen, werd een vehikel voor de consolidatie van de macht van monopolieën. Bedrijfsbelastingen werden fors gereduceerd en belasting voor topinkomens werd verlaagd van 70 tot 28 procent tijdens de zogenaamde "grootste belastingverlaging in de geschiedenis". En zo kreeg de ingrijpende ommezwaai naar grote sociale ongelijkheid en het herstel van de economische macht van de bovenklasse vorm.'¹⁰ Met andere woorden: het neoliberale beleid dat opkwam in de jaren '80 verscherpte de sociale ongelijkheid op drastische wijze en liet diepe sporen na in de sociaal-economische ontwikkelingen in een steeds verder globaliserende wereld in de decennia erna.

Harvey lijkt al met al een breder ingevulde definitie van neoliberalisme te geven en verklaart de ideologische dimensie van het neoliberalisme vanuit die context: 'Neoliberalisme is in de eerste instantie een theorie over politiek-economische praktijken die vooronderstelt dat menselijk welzijn het beste bevorderd kan worden door ruimte te geven aan individuele ondernemersvrijheden en –vaardigheden binnen een institutioneel raamwerk dat gekenmerkt wordt door sterke privé-eigendomsrechten, vrije markten en vrije handel. De rol van de staat is om de samenleving van dat institutionele raamwerk te voorzien.'¹¹ Kort gezegd: De staat dient zich aan te passen aan de dynamiek van de markt, en de markt gaat uit van rationele individuen die hun eigen ondernemer zijn. Dat betekent feitelijk dat de staat moet fungeren als een kameleon, en zich aan moeten passen aan haar omgeving. Harvey karakteriseert de neoliberale staat dan ook als volgt: 'De vrijheid die de [neoliberale] staat belichaamt, reflecteert de belangen van hen die privé-eigendom bezitten, van bedrijven, multinationals en financieel kapitaal.'¹² Met andere woorden: van de heersende klasse.

Harvey's kritiek op het neoliberalisme heeft in marxistische kringen ook tot debatten geleid. In zijn artikel 'Theorising neoliberalism' probeerde de Britse marxist Chris Harman (1942-2009) zowel het neoliberale systeem als de zwaktes in de argumenten van haar critici te analyseren. Hij wees erop dat 'er een ambiguïteit schuilt in de term "neoliberalisme". Wijst ze op een manier van het aansturen van het kapitalistisch systeem die veranderd kan worden via een verandering van regeringsbeleid,

of wijst ze op iets intrinsieks in de huidige fase van het kapitalisme, dat slechts veranderd kan worden door het systeem als geheel te bestrijden?'¹³ Zoals Harman stelt, heeft het antwoord op die vraag consequenties voor de politieke strategie van bewegingen die het neoliberalisme willen bestrijden. De logica van het eerste antwoord luidt: '[H]et enige wat vereist is om het slechte beleid van kapitalistische regeringen en ondernemingen te stoppen, is een ideologische verschuiving aan de top van de maatschappij.'¹⁴ Zo'n logica kan leiden tot het pleiten voor coalities met bepaalde kapitalistische groepen, zoals bijvoorbeeld Susan George en Bernard Cassen in de andersglobaliseringsbewegingen hebben gedaan.

Harman zelf ziet het neoliberalisme als een politiek die voortvloeit uit de logica van het kapitalisme in zijn huidige fase van ontwikkeling en trekt daaruit de conclusie dat hoewel het belangrijk is om specifieke neoliberale maatregelen aan te vechten, het essentieel blijft om het kapitalisme als geheel te bestrijden. Harman probeert dit argument hard te maken door op een aantal zwaktes in de analyse van bekende critici van het neoliberalisme te wijzen. Het voert te ver om Harmans argumenten hier uitgebreid te behandelen, maar tenminste drie belangrijke punten in zijn artikel kunnen hier kort genoemd worden.

Ten eerste stelt hij dat het te simplistisch is om het neoliberalisme te definiëren als een 'coup' van het financiële kapitaal tegen het industriële kapitaal, zoals bijvoorbeeld Gerard Duménil en Dominique Lévy in *Capitalism Resurgent*, François Chesnais in *La Mondialisation du Capital* doen. Ook Harvey's redenering komt in de buurt van deze visie wanneer hij het conflict tussen 'Wall Street en Main Street' benadrukt. De implicatie daarvan is dat er een alternatief bestaat binnen het huidige systeem, namelijk een verschuiving van het financiële kapitaal naar het industriële. Maar Harman beargumenteert dat beide niet los van elkaar gezien kunnen worden.

Ten tweede stelt Harman dat het neoliberalisme vaak gedefinieerd wordt als een terugtrekking van de staat. Hij verwijst echter naar statistieken die laten zien dat de rol van de staat (zoals uitgaven) niet kleiner is geworden. Integendeel. De staat intervenueert nog steeds in de economie. Denk bijvoorbeeld aan het redden van banken en bedrijven tijdens de recente financiële krach.

Ten derde bekritiseert Harman het concept 'accumulatie door onteigening', dat volgens Harvey een fundamenteel mechanisme van neoliberale economie zou vormen. Het concept is een containerbegrip voor verschillende neoliberale maatregelen, zoals privatisering, het verdrijven van mensen uit hun huizen voor het bouwen van kantoren en verrijking door speculatie op de aandelenmarkt. In feite gaat het hier om een verschuiving van rijkdom van de arbeidersklasse naar kapitalisten. Een fundamenteeler punt van Harman is dat, hoewel 'onteygening' een belangrijke rol speelt, het niet de belangrijkste bron vormt voor het maken van winst. Accumulatie van kapitaal is nog altijd voornamelijk gebaseerd op de uitbuiting van arbeid.

Beleid en logica

Een belangrijke kwestie is de vraag naar de verhouding tussen liberaal beleid en de neoliberale logica die daarachter schuilt. Maar laten we eerst nog even kort nagaan wat neoliberalisme op institutioneel niveau inhoudt.

Maurizio's Lazzarato, een socioloog die o.a. bekendheid geniet vanwege zijn studie naar immateriële arbeid, geeft in zijn scherpe artikel *Neoliberalism in Action – Inequality, Insecurity and the Reconstitution of the Social* een opsomming van een aantal kenmerkende maatregelen die neoliberalisme getroffen heeft om haar doelen te bereiken. Hij levert een diepgaande analyse van met name de financiële kanten van het neoliberale systeem, en definieert het doel van de bijbehorende neoliberale politiek als 'het herstel van de macht van kapitaal om de verdeling van welvaart te bepalen en om de onderneming als dominante vorm te institutionaliseren'.¹⁵ Ook Lazzarato wijst dus op het karakter van neoliberalisme als een her-constitutie van kapitaal (vergelijk Harvey's aanpak), en benadrukt dat een onderneming de neoliberale institutie par excellence is.

Lazzarato slaagt erin de analyses van Harvey en Klein wat eenduidiger te concretiseren. Hij betoogt dat het neoliberalisme continue de verbindingen tussen werk en inkomen aan banden probeert te leggen: 'Hedendaags kapitalisme Contemporary capitalism [ofwel: neoliberalisme] creëert nieuwe breuken en ongelijkheden, terwijl het de solidariteit tussen klassen afbreekt en de vakbonden in een onderdanige positie dwingt; herstructureringen, delocalisaties, de onderlinge afhankelijkheid van productiviteit en pensioenfondsen, baanonzekerheid e.d. hebben een cumulatief effect op promoten en generaliseren van de ontbinding van opbrengsten, dienstverband en werk.'¹⁶ Maar Lazzarato stelt dat dit niet de enige strategie van het neoliberalisme is die de macht van de arbeider inperkt: het neoliberalisme is namelijk niet langer bekommerd om het bestrijden van relatieve armoede, maar is er alleen op uit te voorzien in de minima zodat ieder boutje tenminste mee kan draaien met het systeem in plaats van het te verstoren. Maar ook niet meer dan dat: 'Het [neoliberalisme] hecht niet langer belang aan relatieve armoede, of de oorzaken van armoede; het houdt zich slechts bezig met de "absolute armoede" die ervoor zorgt dat individuen mee kunnen doen aan het spel van competitie.'¹⁷ Zo wordt de mens gereduceerd tot een pure nutsfunctie, en moet hij ervoor zorgen dat hij zich ook als zodanig weet te verkopen op de markt.

Bovenstaande beschrijvingen van de rol van de neoliberale ideologie doen sterk denken aan Marx' beroemde uitspraak in de Duitse Ideologie: 'De ideeën van de heersende klasse zijn [...] de heersende ideeën [in een maatschappij, welteverstaan].'. De truc is dat alle varianten van kapitalisme als sociaal-economische organisatievormen er altijd buitengewoon goed in slagen om de specifieke belangen van een bepaalde groep zo te verpakken dat het lijkt alsof het om het algemeen belang gaat. En zo blijkt ook het neoliberalisme uitstekend in staat om een leus als 'wees je eigen onderneming' te verbinden aan de zogenaamde essentie van de mens. De kracht van de neoliberale ideologie (hier opgevat als een verzameling grondbeginselen) blinkt uit doordat zij een appel doet op iedereen, met als gevolg dat ieder individu ook geacht wordt om mee te kunnen draaien in het systeem. De keerzijde hiervan is dat wanneer dit niet lukt, de persoon in kwestie al snel zelf schuldig wordt bevonden aan zijn eigen falen. Op die manier creëert het neoliberalisme een groep mensen die er niet in slaagt om mee te komen met het neoliberale systeem, en niet aan haar eisen kan voldoen. Wie de boot eenmaal gemist heeft, dreigt voorgoed verloren te gaan op een onbewoond eiland waar niemand meer naar omkijkt. Door de schuld bij het individu neer te leggen, wordt het falen van het systeem op door een combinatie van beleidsinstrumenten op de arbeidsvloer en een gehaide retorische techniek uit het publieke debat verbannen.

Ook politiek filosoof Wendy Brown, die o.a. de inzichten van Nietzsche, Freud en Marx en de Frankfurter Schule gebruikt om kritiek te leveren op de machtsconstellaties en politieke vormen in onze liberale democratieën, schetst een kritisch portret van het neoliberalisme. Brown lijkt met name geïnteresseerd in een perspectief op neoliberalisme dat ergens verwant is aan de eerste optie die Harvey voorstelt: de rationele logica die schuil gaat achter het neoliberale project. Zij legt in haar analyse van het neoliberalisme het accent op de specifieke politieke rationaliteit die volgens haar ten grondslag ligt aan neoliberale praktijken. De politieke rationaliteit van het neoliberalisme is volgens Brown niet slechts beperkt tot het inrichten van de economische sfeer, maar zorgt ervoor dat alle sferen in de samenleving als het ware geëconomiseerd raken: 'Neoliberale rationaliteit, die de markt op de voorgrond plaatst, is niet alleen of zelfs niet eens voornamelijk gericht op de economie: ze richt zich veeleer op het uitbreiden en verspreiden van marktwaarden naar al het institutionele en sociale handelen, zelfs wanneer de markt zelf een uitgesproken speler blijft.'¹⁸ Brown stelt met andere woorden dat de logica van het neoliberalisme, opgevat als de set waarden die kleven aan de ideologie van de vrije markt, zich betreft op alle sociale activiteiten in de samenleving, en verschillende maatschappelijke regio's volgens dezelfde principes en richtlijnen probeert te reguleren. Dat mag paradoxaal klinken (ging het de logica van de vrije markt niet juist om deregulering?), maar als even wordt teruggedacht aan het verhaal van Harvey valt ook dit neoliberale kwartje snel: zonder een staat die voorziet in de behoefte van de vrije markt, kan neoliberalisme als maatschappelijke logica niet wel gedijen.

Conclusie

Terugkijkend kunnen we misschien de puzzelstukjes bij elkaar leggen door stil te staan bij Marx' opmerking over 'de ziel van de kapitalist', die hij in hoofdstuk acht van Het Kapitaal als volgt omschrijft: 'Als kapitalist is hij alleen maar gepersonifieerd kapitaal. Zijn ziel is de ziel van het kapitaal.'¹⁹ De relevantie van deze passage schuilt in het feit dat opnieuw de samenhang tussen kapitalisme en neoliberalisme naar voren komt, zij het impliciet. Het gaat erom dat kapitalisme, met neoliberalisme als haar meest recente variant, z'n (veer)kracht toont doordat het zo flexibel van aard is, en in staat is om door te dringen tot alle facetten van de maatschappij, de mens als kapitalist of ondernemer-van-zichzelf daarbij opgeteld. Dat is nu juist het venijnige aan het neoliberalisme: het probleem zit er niet zozeer in dat de teugels van de markt gevierd worden, maar dat vrijwel ieder aspect van ons leven, van arbeid tot onderwijs, van zorg tot veiligheid en van museum tot virtuele identiteit gedwongen wordt in een neoliberale dwangbuis. Dat wil zeggen: de waarde die al die dingen verschaffen moet efficiënt en doelgericht zijn, en op de een of andere manier meetbaar om zo een bijdrage te kunnen leveren aan kapitaalaccumulatie. De vraag is echter of dat een samenleving is waar we naartoe willen. Zo niet, dan wordt het dringend tijd voor links om alternatieven te formuleren voor de neoliberale hegemonie, in plaats van ons te laten verleiden mee te gaan in het neoliberale discours. Om te beginnen zullen we dus moeten onderzoeken van wat voor mensbeeld het neoliberalisme uitgaat. Dit artikel heeft geprobeerd om hier een bijdrage aan te leveren. Maar dit kan pas het begin zijn. Neoliberale praktijken zijn zo wijdverbreid en complex, en tegelijkertijd dusdanig specifiek, dat het begrijpen ervan de uitkomst moet zijn van een collectieve poging door een ieder die de onderwerping van ons leven aan de logica van winst-boven-alles wil bestrijden.

Noten

1. Harman 2007.
2. Friedman 1982, p. 9.
3. Klein 2007, p. 6.
4. Marx 2010, p. 712ff.
5. Klein 2007, p. 14.
6. Klein 2007 p. 18.
7. Harvey 2009, p. 19.
8. Harvey 2009, p. 42.
9. Vergelijk het interview met Gérard Duménil en Dominique Lévy, twee onderzoekers van het Nationaal Centrum voor Wetenschappelijk Onderzoek Neoliberalisme, over de crisis van het neoliberalisme: 'Neoliberalism is a phase of capitalism into which it entered at the transition between the 1970s and 1980s. Its establishment must be understood as a political event, in which all aspects of the economy were involved. Its objective was the increase of the income and wealth of upper classes. It can be interpreted as a process of "restoration" since the progress of the income of these classes had been moderated during the first decades following World War II in comparison to the rest of the population.'
10. Harvey 2009, p. 26.
11. Harvey 2009, p. 2.
12. Harvey 2009, p. 7. De politicologen Einar Thorsen en Amund Lie hanteren een sterk vergelijkbare definitie: 'Neoliberalism is, as I see it, a loosely demarcated set of political beliefs which most

prominently and prototypically include the conviction that the only legitimate purpose of the state is to safeguard individual liberty, understood as a sort of mercantile liberty for individuals and corporations. This conviction usually issues, in turn, in a belief that the state ought to be minimal or at least drastically reduced in strength and size, and that any transgression by the state beyond its sole legitimate *raison d'être* is unacceptable.' (The neoliberal challenge – What is neoliberalism?, Dag Einar Thorsen, p. 15)

13. Harman 2008, p. 87.

14. Harman 2008, p. 88.

15. Lazzarato 2009, p. 109.

16. Lazzarato 2009, p. 126.

17. Lazzarato 2009, p. 128.

18. Brown 2003.

19. Marx 2010, p. 218.

Literatuur

Brown, W. (2003). 'Neoliberalism and the End of Liberal Democracy', in *Theory and Event* 7 (1).

Harman, C. (2007). 'Theorising Neoliberalism', in *International Socialism Journal* 117, zie <http://www.isj.org.uk/?id=399>.

Harvey, D. (2009). *A brief critique of neoliberalism*. New York: Oxford University Press.

Klein, N. (2007). *The Shock Doctrine: The Rise of Disaster Capitalism*. New York: Metropolitan Books.

Lazzarato, M. (2009). 'Neoliberalism in Action: Inequality, insecurity and the Reconstitution of the Social', in *Theory, Culture and Society*, 26, pp. 109-133.

Marx, K. (2010). *Het Kapitaal*. Amsterdam: Boom.

Marx, K. (1845). *De Duitse Ideologie*, zie http://www.marxists.org/nederlands/marx-engels/1845/duitse_ideologie/index.htm#A._De_ideologie_in_het_algemeen_de_

Thorsen, E. en L. Amund (2009). *The Neoliberal Challenge: What is Neoliberalism?*, zie <http://folk.uio.no/daget/neoliberalism2.pdf>

Tinel, B. (2009). 'The crisis of neoliberalism: Questions to Gérard Duménil and Dominique Lévy', zie <http://www.thenewsignificance.com/2011/07/15/gerard-dumenil-and-dominique-levy-the-crisis-of-neoliberalism/>

Dit artikel verscheen eerder op socialisme.nu